

О.В. Тильчик

кандидат юридичних наук, доцент

ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗНАЧЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті здійснено огляд наукових досліджень визначення поняття тіньової економіки та запропоновано їх систематизацію за галуззю знань та методологічним підходом до вивчення. Виділено основні складові зазначеного поняття, значимі з точки зору економістів, соціологів та юристів, окреслено його юридичну складову, що дозволить у подальшому встановити адміністративно-правові засоби впливу на зазначене явище.

Ключові слова: *тіньова економіка, протидія тіньовій економіці, детінізація, адміністративно-правові заходи протидії.*

В статье сделан обзор научных исследований определения понятия теневой экономики и предложена их систематизация по отрасли знаний и методологических подходов к изучению. Выделены основные составляющие этого понятия, значимые с точки зрения экономистов и юристов, определено его юридическую составляющую, что позволит в дальнейшем установить административно-правовые средства воздействия на указанное явление.

Ключевые слова: *теневая экономика, противодействие теневой экономике, детенизация, административно-правовые меры противодействия.*

Paper provides an overview of research definition of shadow economy and their systematization proposed by the industry knowledge and methodological approaches to the study. The main components of this notion, significant from the point of view of economists and lawyers are outlined, its legal component, which will further establish the administrative and legal means of influence on those facts is defined.

Keywords: *shadow economy, combating the shadow economy legalization, administrative and legal countermeasures.*

Наукове вивчення тіньової економіки не досягло того рівня розвитку, коли дослідницькі підходи отримали достатню апробацію в суспільно-практичній діяльності та сформовані стали й загальновизнані поняття та методологічні засади, на основі яких здійснюється пізнання та протидія зазначеному явищу. В умовах пошуку ефективних заходів впливу великого значення набуває орієнтувальна діяльність, що включає діагностику теперішнього стану наукового пізнання тіньової економіки та визначення перспектив подальшого розвитку дослідницького процесу.

Метою цієї публікації є узагальнення та систематизація підходів до визначень тіньової економіки, що дозволить виділити підстави формулювання загальноприйнятого комплексного підходу, в якому знайде відображення юридична складова цього явища та в подальшому встановити засоби впливу на нього, зокрема, адміністративно-правові.

“Тіньові відносини” в економіці формуються як об’єкт наукових досліджень з 1970 років на основі досліджень К. Харта про неформальний сектор економіки Гани [1]. Згодом, починаючи з 1980 року, “тіньова економіка” як негативне явище “соціалістичної” економіки потрапляє в поле зору радянських вчених та політиків.

Р.С. Демидов, здійснивши ретроспективний аналіз розвитку тіньової економіки у 80-ті роки радянського періоду, зазначає, що характерним для підходів розуміння поняття “тіньова економіка” того часу є: по-перше, обмеження цього терміна сукупністю заборонених державою видів економічної діяльності; по-друге, при характеристиці цього явища перевага надавалася правовому критерію його оцінки (тобто досліджувалося поняття “тіньової економіки” як “протиправна”, “заборонена законом” господарська діяльність), а також управлінсько-статистичний критерій, він передбачав звернення до проблем адміністративно-правового обліку та контролю з боку державних органів (переважно досліджувалися поняття “не уточнені”, “приховані від контролю та обліку” результати діяльності) [2, с. 35–36]. В. Т. Білоус, розглядаючи проблему координації під час боротьби з економічною злочинністю, зазначає, що тіньова економіка, з одного боку, породила в Україні потужну організовану злочинність, а з іншого – вона сама стала проявом організованої злочинності, створюючи реальну загрозу економічній безпеці України [3, с. 77]. Тіньова економіка як передумова економічної злочинності визначається у працях кримінологів, зокрема, А.М. Бойко розглядає тіньову економіку як складову детермінуючого комплексу економічної злочинності [4], хоча в роботі не йде мова про критерії розмежування цих явищ. З розвитком ринкових відносин домінування підходів до вивчення “тіньової” діяльності як злочинної не дає змогу окреслити та розділити сферу вже сформованих на сьогодні понять, таких як економічна та організована злочинність, корупція, проступок тощо, виділивши при цьому, з урахуванням системного взаємозв'язку поняття “тіньової економіки”, яке стане предметом адміністративно-правової протидії.

Враховуючи власне позначення досліджуваного явища як “тіньова економіка”, логічним видається, у першу чергу, аналіз наукового доробку вчених економістів. Слід зазначити наявність значної кількості монографічних досліджень проблем причин (детермінантів), наслідків та методів обчислення рівня тіньової економіки, в межах яких проведено, зокрема, і узагальнення, й систематизація таких напрацювань.

У роботі “Еволюція парадигми тіньової економіки в економічних дослідженнях” О.М. Головченко та В.С. Ніценко в результаті аналізу саме економічних досліджень у зазначеному напрямі виділяють три етапи генезису парадигми тіньової економіки: 1) тіньова економіка – породження відсталості і асоціальності, економічне гетто, яке не має позитивних перспектив; 2) неформальний і частково тіньовий сектор економіки має революційно-прогресивний потенціал, що утворюється в результаті бюрократичної заорганізованості, яка перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин; 3) тіньова економіка багатофункціональна, що може бути як проявом відживаючих інститутів, консервуючи рудиментарні форми виробничих відносин, так і органічно включена в економіку офіційну, будучи своєрідною “відповіддю” на “виклики” глобалізації та науково-технічного прогресу [5, с. 10]. Хоча автори не окреслюють конкретних критеріїв для виділення зазначених ними етапів, в результаті чого втрачається цінність результатів такого дослідження, їх узагальнення дозволяють вказати, що особливістю економічного підходу є визначення впливу тіньової економіки на ефективність економічної політики, розподіл та використання економічних ресурсів, а також розробка надійних методів її оцінки.

Економічний підхід до характеристики тіньової економіки розглядає як домінуючу сутність економічне начало. Зокрема, окремими вченими виділяється два напрями: статистичний та класичний економічний. Розкриваючи наведені підходи, вказується, що основним критерієм виділення тіньових економічних

явищ в статистичному підході виступає їх неврахованість органами державної статистики. Позитивним у визначеннях відповідно статистичного підходу є те, що він містить пряму вказівку на ВВП як результат загального виробництва. Недоліком цього підходу є те, що він не розкриває економічного і правового змісту тіньової економіки, зокрема, на думку авторів, виникають ускладнення з оцінкою масштабів кримінальної діяльності, що не пов'язана з виробництвом ВВП [6].

До того ж у роботах вчених-економістів здебільшого критично оцінюється факт неефективного здійснення (реалізації) окремих функцій державних органів влади чи їх організаційних структур, зокрема правоохоронної та контролю у сфері економіки. Так, І.О. Гольденберг розуміє тіньову економіку в “широкому сенсі” (розширення меж поняття тіньової економіки, на думку автора, відбувається за рахунок включення неформального “вторинного перерозподілу” доходів та соціальних привілеїв у, так званій “нематеріальній сфері” – освіта, охорона здоров'я, тощо), та вказує, що вона носить компенсаційний характер суспільних чи індивідуальних потреб, які виникають унаслідок встановлення державними органами обмежень щодо здійснення господарської чи іншої діяльності. Серед передумов виникнення “тіньових економічних відносин” виділяється, у першу чергу, взагалі наявність адміністративно-правового регулювання економіки, коли воно суперечить об'єктивним закономірностям економічного розвитку. Стійкий зв'язок тіньових економічних відносин з адміністративно-господарською системою дозволяє вченій говорити про симбіоз наведених понять [7, с. 40]. Теза “про надмірне втручання (регулювання) економіки з боку органів державної влади, що призводить до тінізації економічних відносин”, підтримується багатьма вченими, не тільки економістами.

У дослідженнях проблем тіньової економіки в розрізі державного управління зазначається, фактично, що поява та існування тіньової економіки пов'язані із державною формою організації суспільного життя та впливом держави у правовий спосіб на економічний розвиток шляхом реалізації бюджетної, податкової, грошово-кредитної, валютної політики [8, с. 34; 9]. Водночас зазначається про неможливість її подолання, а ймовірність впливу з метою зміни питомої ваги, ролі, яку вона відіграє в суспільному житті, а також механізму взаємодії з легальною економікою [10, с. 7]. Разом пропонується визначити тіньову економіку як системне явище господарювання асоціальної природи з різною інтенсивністю соціальної небезпеки, що є формою кризи державного управління економікою і виявляється у розвитку дисфункціональності останнього [11, с. 23].

У 1998 році в монографії С.О. Коваленка “Тіньова економіка в Україні” під керівництвом А.В. Базилюк здійснено спробу визначити поняття тіньової економіки, яке обмежується лише формами діяльності держави, якими обумовлюються намагання легалізації коштів тощо, карність яких не виходить за межі суто несплати податків. Протиправна діяльність, яка підпадає під регулювання кримінального кодексу, у рамках цієї роботи не розглядається і не враховується під час формулювання змісту дефініції “тіньова економіка” [12, с. 19]. Зазначена наукова праця ґрунтується на осмисленні недоліків економічної діяльності, що сприяє тінізації відносин шляхом аналітичної оцінки змісту, форм і обсягу тіньової економіки, сформульованих унаслідок суб'єктивного бачення її авторів. Їх визначення базується на вказівці про таку причину формування тіньової економіки, як порушення рівноваги між суб'єктами держави з приводу створення і розподілу продукту, що трапилося внаслідок дерегуляції економіки й порушення на цій основі балансу інтересів, а також через недостатність або недосконалість засобів

ефективного контролю за чинним законодавством. У конкретному виразі – це високодохідна сфера діяльності, норма прибутку якої компенсує окремим громадянам або групі людей матеріальні затрати та моральні збитки від ризиків щодо їх здійснення [12, с.18].

Тож, як бачимо, пропонуються різноманітні прийоми та способи пізнання “тіньової економіки”, що зумовлюється специфікою методології певної галузі знань, залежно від мети та завдань, суб’єктів такої діяльності.

Для уникнення такого обмеження окремі вчені ініціюють формування спеціальної системи знань про методологічні засади дослідження тіньової економіки, що інтегрує знання з різних наук [13, с. 29].

Так, В.М. Попович пропонує розробляти теоретичні та прикладні засади пізнання, моніторингу та протидії “феномену тіньова економіка” в межах теорії детінізації економіки та визначає об’єкт її вивчення – економічні, організаційно-управлінські правовідносини у сфері фінансово-господарського обороту речей, прав, дій, пов’язані з криміногенним і некриміногенним тіньовим капіталооборотом, причинами та умовами його виникнення та розповсюдження, а також стратегія, тактика і засоби детінізації економіки [13, с. 27].

В.А. Предборський, досліджуючи генезу виникнення тіньових економічних відносин у монографії “Детінізація економіки в контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології”, зазначає, що незважаючи на досить активний розвиток досліджень сутності тіньової економіки, вони, зокрема, роботи В.М. Поповича, О.В. Турчинова, ще не повною мірою сприяють розробці дієвої доктрини детінізації вітчизняної економіки. У свою чергу, автор наведеної праці, аналізуючи передумови виникнення явища “тіньова економіка” в розрізі загальнотеоретичних аспектів дослідження національної економічної безпеки, наголошує, що у гносеологічному аспекті проблеми економічної безпеки пов’язуються з розвитком філософських концепцій руху суспільних відносин, які екстраполюються на економічні відносини і характеризуються дедалі зростаючою асиметрією, втратою рівноваги та існуванням економічних форм (відносин) поза офіційно визнаною соціальною нормою, що переростає в економічну кризу [14, с. 13–21], яка є одним із детермінантів виникнення “тіньової економіки” [15, с. 4–9].

У наступних роботах, зокрема у 2013 році, В.А. Предборський обґрунтовує необхідність розробки “теорії тіньової економіки”, передусім використовуючи системно-методологічні можливості економічної науки, що дозволить на початкових стадіях процесу комплексного дослідження більш ґрунтовно, всебічно розкрити причинно-наслідкові зв’язки функціонування феномену тіньової економіки та представити їх як базовий методологічний інструментарій інших наук, зокрема юридичних [16, с. 13].

Аналіз зазначеної публікації містить фактично критику дослідження В.М. Поповича щодо недоцільності та нереальності формування “теорії детінізації економіки” у зв’язку із фактичним нехтуванням визначених етапів наукового розвитку. Тобто, по-перше, вчений визначає необхідність активізації досліджень тіньової економіки та формування “сімейства теорій тіньової економіки”, по-друге, основою таких теорій, на думку вченого, має стати методологічний інструментарій, зокрема категоріальний апарат саме економічної науки. Такі пропозиції щодо фактично призупинення досліджень у межах юридичних наук тіньової економіки та комплексу заходів протидії їй до моменту формулювання зазначених концептуальних положень економічною наукою навряд чи можна вважати обґрунтованими. Більш доцільним здається не протиставлення та критика

існуючих напрацювань, визначення домінуючих позицій, а зосередження на розробці комплексного підходу до забезпечення протидії тіньовій економіці з виокремленням галузевих особливостей, визначення чітких напрямів діяльності суб'єктів такої протидії з використанням наданих правових засобів впливу, зокрема адміністративно-правового.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Hart K. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana // Journal of Modern African Studies, 1973. – Vol. 11. – P. 61–90.
2. Демидов Р-Н.С. Теневая экономика (Криминологический анализ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Р-Н.С. Демидов. – Санкт-Петербург, 2002 – 191 с.
3. Білоус В.Т. Координація боротьби з економічною злочинністю / В.Т. Білоус. – Ірпінь : Академія держ. податкової служби України, 2002. – 449 с.
4. Бойко А.М. Організована економічна злочинність у період переходу України до ринкової економіки / А.М. Бойко // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 169–177.
5. Головченко О.М. Еволюція парадигми тіньової економіки в економічних дослідженнях / О.М. Головченко, В. С. Ніценко // Часопис економічних реформ. – № 2 (18). – 2015. – С. 6–13.
6. Кириленко В.П. Коррупция и ее связь с теневой экономикой / В.П. Кириленко, Р.В. Дронов // Управленческое консультирование. – № 3. – 2012. – С. 29–36.
7. Гольденберг И.А. Классовая сущность “симбиоза” (теневая экономика в административно-командной системе) / И.А. Гольденберг // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 39–49.
8. Борщук Є. Теоретико-прикладні основи детінізації економіки України / Є. Борщук, А. Ліпенцев, М. Заверуха // Ефективність державного управління. – Збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 43. – С. 29–35.
9. Ігнатів Л.М. Тіньова економіка України / Л.М. Ігнатів // Вісник КІБіТ. – 2014. – № 1. – С. 62–66.
10. Інформаційно-аналітичний огляд : “Тіньова економіка” в Україні як умова розвитку корупції та загроза національній безпеці. Шляхи її подолання / Т.І. Блистів, В.Т. Колесник, В.І. Литвиненко та інші. – К. : “МП Леся”, 2014. – 68 с.
11. Іванов Ю.Б. Тіньова економіка в контексті кризи державного управління / Ю.Б. Іванов // Проблеми економіки. – 2010. – № 4. – С. 21–24.
12. Базилюк А.В. Тіньова економіка в Україні / А.В. Базилюк, С.О. Коваленко. – К. : НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
13. Попович В.М. Теорія і практика детінізації економіки : монографія / В.М. Попович. – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. – 546 с.
14. Предборський В.А. Детінізація економіки в контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології : монографія / В.А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
15. Дедекаєв В.А. Детермінанти тіньової економіки : монографія / В.А. Дедекаєв. – К. : “МП Леся”, 2006. – 168 с.
16. Предборський В.А. Теория теневой экономики в системе современных экономических наук / В.А. Предборский, В.П. Кунцевич // Экономика и управление. – 2013. – № 2 (34). – С. 9–13.

Отримано 12.04.2016